

протоієрей Андрій Шиманович,
кандидат філософських наук (PhD),
для сайту БФ «Академічна ініціатива»
www.academic-initiative.org.ua

Рецензія на книгу

«Індивід та спільнота в публічному дискурсі Православної Церкви»

Сучасна богословська думка дедалі частіше звертається до переосмислення антропологічних та еклезіологічних засад християнства, намагаючись подолати давні стереотипні опозиції. Однією з таких стійких ліній поділу є протиставлення «східної общинності» та «західного індивідуалізму» – теза, згідно з якою православ'я бачиться виключно як традиція, де повнота особистості розкривається лише в спільнотному вимірі церковного життя, тоді як західне християнство сприймається крізь призму автономії самозамкненого індивіда. Проте динаміка сучасного публічного простору вимагає критичного перегляду цих спрощених моделей та глибшого з'ясування того, як насправді співвідносяться унікальна гідність людини та соборна природа Церкви. Саме цей складний вузол питань опиняється у центрі уваги фахівців, чії напрацювання нещодавно були представлені широкому загалу.

На початку поточного року вийшла друком колективна монографія «Індивід та спільнота в публічному дискурсі Православної Церкви»¹. Її упорядниками стали Ганс-Петер Гроссганс² та Пантеліс Калаїцидіс³ – всесвітньо відомі фахівці у царині протестантського (лютеранського) та православного богослов'я. Книга, що постала як результат плідного екуменічного діалогу, містить допрацьовані та розширені матеріали конференції, яка відбулася 11–14 травня 2023 року в м. Волос (Греція). Видання складається зі вступного слова редакторів та тринадцяти статей, у яких провідні теологи обох традицій крізь призму міжконфесійного діалогу аналізують складні аспекти взаємодії особистості та церковної спільноти в публічному просторі. Вже у Вступі упорядники задають лейтмотив усієї книги і зауважують про необхідність

¹ Hans-Peter Grosshans and Pantelis Kalaitzidis (Eds.), *Individual and Community in the Public Discourse of the Orthodox Church* (Paderborn: Brill/Schöningh, 2026).

² Проф. д-р Ганс-Петер Гроссганс – професор систематичного богослов'я та директор Інституту екуменічного богослов'я факультету протестантської теології Мюнстерського університету.

³ Д-р Пантеліс Калаїцидіс – директор Волоської академії богословських студій (Греція) та член Виконавчого комітету Європейської академії релігії (Болонья, Італія).

здійснити ревізію усталених богословських шаблонів: «Хоча скептичне ставлення до індивідуальності стало характерною рисою Східної Церкви, акцент на спільнотній структурі та соціальній природі Церкви не є прерогативою лише православних богословів або теологів-традиціоналістів»⁴.

Перша стаття збірника належить **Екатеріні Цаламбуні**⁵, яка ставить за мету висвітлити головні причини поступової маргіналізації біблійних студій у сучасному грецькому богослов'ї. Кульмінацією цього процесу, витoki якого простежуються ще з середини XV століття, дослідниця вважає «патристичний поворот» 1960-х років. Саме тоді абсолютизація спадщини Отців сягнула апогею, тоді як біблеїстика була витіснена на периферію через асоціацію з надмірними протестантськими впливами. Попри сплеск новозавітних досліджень у 1980-х роках, цей інтерес швидко згас під тиском неоортодоксального руху та посиленої уваги до ісихастської традиції. Цаламбуні зауважує, що під впливом цих тенденцій на початку XXI століття увиразнилася дихотомія між двома напрямками церковного життя та мислення: (1) інтроспективним традиціоналізмом (містично-екзистенційною течією, що зосереджена на реляційній природі особистості та важливості Бого-людських відносин) і (2) екстравертним реформаторським екуменізмом (соціально орієнтованим напрямом, сфокусованим на спільнотному вимірі Церкви як каталізатора соціальних трансформацій).

Ілюструючи життєздатність та плідність другого підходу, дослідниця наводить приклад видатного біблеїста Сави Агурідіса (1921–2009) як науковця, що зробив успішну спробу на імпліцитно біблійній основі обґрунтувати християнський соціальний активізм: «Він брав участь у критичній дискусії щодо містичної моделі спасіння» і водночас, «виходячи з біблійного бачення Царства Божого, Агурідіс наголошував на важливості соціальної активності та християнської відповідальності перед світом»⁶. Далі авторка розвиває тезу про *діадичний* характер формування індивідуальної ідентичності в ранньохристиянських спільнотах: «Це означає, що ідентичності формувалися міжособистісними відносинами індивідів та їх ідентифікацією з певними соціальними групами в питаннях цінностей, спільних

⁴ Grosshans and Kalaitzidis, *Individual and Community*, 6–7.

⁵ Ekaterini Tsalampouni, “The Marginal Impact of Biblical Studies in Contemporary Greek Orthodox Theology and Why in Matters for the Discussion on Individual and Community,” in *Individual and Community in the Public Discourse of the Orthodox Church*, ed. by Hans-Peter Grosshans and Pantelis Kalaitzidis (Paderborn: Brill/Schöningh, 2026), 15–32.

⁶ Tsalampouni, “The Marginal Impact of Biblical Studies,” 23.

історій, символів, поведінки або взаємодії з іншими групами»⁷. Безперечно, ця новозавітна соціоантропологічна візія суттєво підважує модерне розуміння людини як самокерованого автономного індивіда.

Христос Караколіс⁸ пропонує поглянути на питання взаємодії між спільнотами та церковними лідерами крізь призму Христової притчі про доброго пастиря та наймита (Ін. 10:1–16). Цікаво, що дослідник залучає до свого тлумачення наративну критику та нейронаукові дані про поведінкові особливості овець та їхні когнітивні здібності. Мета такого підходу – вийти за межі стереотипного сприйняття тварин із вищезгаданої оповіді як безініціативних істот, скеровуваних лише ззовні. Направду ж, згідно з аналізом Караколіса, розпізнавання голосу пастиря свідчить не про їхню пасивну покірність, а про усвідомлений вибір на користь самозбереження та колективної безпеки. Відповідно, «ми не можемо зробити висновок, що Євангеліє від Іоанна використовує метафору про овець, щоб показати, що віруючі повинні виявляти абсолютну покірність, сліпо підкорятися своїм лідерам і демонструвати уніфіковану поведінку. Натомість метафора означає, що віруючі мають іти за своїми лідерами за певних умов, зберігаючи власну індивідуальність, яка за певних обставин може спонукати їх приймати варіативні рішення й діяти по-різному»⁹. Також Караколіс виявляє екзегетичну креативність, поєднуючи тлумачення притчі про доброго пастиря з оповіддю Іоанна Хрестителя про Ісуса як Агнця Божого (Ін. 1:29, 36). У цій інтерпретації Пастир вдається до кенотичного кроку: Він свідомо виходить за межі статусу провідника і парадоксально стає членом власної отари, аби через це солідарне уподібнення врятувати всю спільноту від загибелі.

У фокусі дослідницької уваги **Ніколаоса Аспруліса**¹⁰ – антропологічний вимір проблематики індивідуального та колективного, а саме способи людського саморозуміння та виявлення основ власної ідентичності. Починаючи від Аристотелевого визначення людини як «політичної тварини», грецький науковець переходить до питань фундаментальної онтології у світлі антропології Отців і вчителів

⁷ Tsalampouni, “The Marginal Impact of Biblical Studies,” 25.

⁸ Christos Karakolis, “Of Shepherds and Sheep: Leadership, Individuality, and Togetherness According to the Fourth Gospel’s Imagery,” in *Individual and Community in the Public Discourse of the Orthodox Church*, ed. by Hans-Peter Grosshans and Pantelis Kalaitzidis (Paderborn: Brill/Schöningh, 2026), 33–43.

⁹ Karakolis, “Of Shepherds and Sheep,” 36.

¹⁰ Nikolaos Asproulis, “Western Self and Eastern Personhood: Foes, Strangers, or Companions? The Emergence of the Enhyposstatic Cosmic Self,” in *Individual and Community in the Public Discourse of the Orthodox Church*, ed. by Hans-Peter Grosshans and Pantelis Kalaitzidis (Paderborn: Brill/Schöningh, 2026), 45–57.

східної та західної традицій: Августина – «загальноновизнаного архітектора західної концепції “Я”»¹¹; Орігена з його вченням про ум як орган інтенційної спрямованості «внутрішньої людини» на богоспоглядання; глибоко інтроспективної поезії Григорія Богослова; суттєво раціоналізованої антропології Северина Боеція та концепції воіпостасності Леонтія Візантійського.

Сучасні антропологічні теорії Аспруліс аналізує через дихотомічне протиставлення *матеріалізму* (фізикалізму, анімалізму), в межах якого «значно недооцінюють будь-які ментальні або досвідні виміри людського існування»¹², та *дуалізму* (поєднання душі й тіла), що ґрунтується на розумінні душі як основи всіх внутрішніх станів людини. Також Аспруліс коротко розглядає спроби синтезу обох підходів, здійснені представниками аналітичної філософії та сучасним грецьким мислителем о. Ніколаосом Людовікосом.

Власне розуміння онтології особистості Аспруліс випрацьовує через концепцію воіпостасності, що поєднується зі здатністю мислити від першої особи – так званою «Его-перспективою» (ego-perspective). Свою холістичну антропологічну теорію про воіпостасне космічне “Я” науковець пояснює так: «*Воіпостасне* космічне “Я” містить перспективу, яка враховує як тіло, так і душу, поєднуючи внутрішнє “Я” із зовнішнім світом. Ця точка зору розгорнута в межах екзистенційного горизонту, який визнає *серце* – особливо акцентоване східною аскетичною традицією – належним органом або простором, де мешкає Дух Божий. У цьому контексті це також місце, де процвітає любов до Іншого (незалежно від того, чи це Бог, ближні люди чи космос)»¹³.

Феофілос Абацидіс¹⁴ присвятив свою розвідку огляду православного розуміння модерності, а також аналізу взаємозв’язку між індивідом (одним із конститутивних концептів доби модерну) та особистістю – засадничою категорією для православного богослов’я ХХ–ХХІ століть. На думку дослідника, сучасне православ’я часто «перегукується з ностальгією за домодерними культурними парадигмами та звертається до них, відмовляючись приймати досягнення модерну, виступаючи проти прав людини і борючись за збереження історичних привілеїв у постійно мінливому та

¹¹ Asproulis, “Western Self and Eastern Personhood,” 48.

¹² Asproulis, “Western Self and Eastern Personhood,” 53.

¹³ Asproulis, “Western Self and Eastern Personhood,” 56.

¹⁴ Theofilos Abatzidis, “The Person and the Self-Conscious Subject: Observations on Heteronomy and Heterodeinition of the Person in Modern Greek Theology,” in *Individual and Community in the Public Discourse of the Orthodox Church*, ed. by Hans-Peter Grosshans and Pantelis Kalaitzidis (Paderborn: Brill/Schöningh, 2026), 59–76.

еволюціонуючому соціальному й політичному ландшафті модерну»¹⁵. У своєму дослідженні науковець прагне поглибити діалог між православною традицією та модерним світом, пропонуючи шлях подолання взаємних упереджень в царині людської онтології.

Для злагодження суперечностей між богослов'ям *особистості* як гетерономного й реляційного явища та модерним *індивідом* як самокерованою сутністю Абацидіс послуговується іпостасним антропологічним принципом. Він полягає у застосуванні розрізнення між єдиною природою та Іпостасями (Особами) Бога-Трійці, введеного отцями-каппадокійцями, до визначення глибинної метафізики людської природи. Якщо в тринітарному богослов'ї «Іпостась» і «Особа» є взаємозамінними поняттями, то в антропології Абацидіс здійснює чітку дистинкцію між ними: «Глибокий онтологічний елемент у людях, даний Богом, становить їхню іпостась, їхнє глибше “Я”, ядро їхньої свободи, вісь їхньої самосвідомості та їхнє “Его”. І саме це внутрішнє “Я” не лише передує стосункам, а й виступає їхньою причиною і чинником у формі вільної та самосвідомої волі формувати такі стосунки»¹⁶. Онтологічне перетворення іпостасі на особистість відбувається тоді, коли самосвідомий індивід через аскетичні практики, молитву, сакраментальне життя та засвоєння Божої благодаті переходить до реляційного способу екзистенції за зразком Осіб у Трійці. Таким чином, у напрацюваннях Абацидіса концепт самосвідомого індивіда не є антитезою особистості, а слугує її онтологічним фундаментом – засновком для подальшого благодатного саморозгортання та актуалізації особистісної ідентичності.

Зауважимо, що стаття Феofilоса Абацидіса є одним із концептуально найглибших і найскладніших для сприйняття текстів у рецензованому збірнику, опрацювання якого вимагає від читача максимальної інтелектуальної зосередженості.

Православна думка України представлена у книзі статтею **Лідії Лозової**¹⁷, яка має особливу актуальність на тлі російсько-української війни. Цей текст дозволяє читачеві перевести подих після високої метафізики та проєціює умоглядні богословсько-філософські ідеї на реальний ґрунт українського сьогодення.

¹⁵ Abatzidis, “The Person and the Self-Conscious Subject,” 60.

¹⁶ Abatzidis, “The Person and the Self-Conscious Subject,” 68–69.

¹⁷ Lidiya Lozova, “Individual and Community in the Document ‘For the Life of the World’: Reception and Relevance for Democratic Transformations in Ukraine,” in *Individual and Community in the Public Discourse of the Orthodox Church*, ed. by Hans-Peter Grosshans and Pantelis Kalaitzidis (Paderborn: Brill/Schöningh, 2026), 125–145.

В цій розвідці дослідниця аналізує персоналістичний вимір документа 2020 року від Константинопольського Патріархату – «За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви»¹⁸ (далі – «ЗЖС»). За своїм змістом цей текст вкладається в богословський наратив «покоління 1960-х» із його апологією цінностей ліберальної демократії та прагненням подолати антивестернізм тогочасного грецького богослов'я. Крім того, «ЗЖС» концептуально підсумовує та оформлює напрацювання Святого і Великого Собору Православної Церкви, що відбувся на Криті 19–26 червня 2016 року.

Людиноцентризм, метацінність особистості та антропологічний оптимізм «ЗЖС» як «головний методологічний принцип»¹⁹ Л. Лозова справедливо протиставляє ідеям «Основ соціальної концепції Руської Православної Церкви»²⁰ 2000 року (далі – «ОСК»). Як відомо, в цьому засадничому для РПЦ документі переважає мова загальних християнських цінностей, а головний акцент здійснено на гріховній пошкодженості людини. Спираючись на євхаристійне богослов'я митрополита Іоанна Зізіуласа, «ЗЖС» водночас цілком відповідає актуальному «духу часу», невід'ємним елементом якого є різноманітні форми суспільного активізму. Соціальна концепція Вселенського Патріархату постає як «деесхатологізована» версія персоналізму Зізіуласа, в якій Христова керигма про Царство Боже подана у формі концептуального структурованого етосу, адаптованого до практичного впровадження в життя православних громад. Л. Лозова вдало описує цю трансформацію такими словами: «“ЗЖС” перетворює “етично апофатичне” богослов'я особистості Зізіуласа на “етично катафатичне” православне богослов'я для сучасного світу»²¹.

Українська дослідниця також рефлексує над характерними особливостями та етапами формування вітчизняної політично-богословської думки (феномен, який о. Кирило Говорун визначає як «українську публічну теологію»²²):

1. «Богослов'я Майдану», в центрі якого постало вчення про людську гідність, солідарність вільних особистостей і партнерські стосунки між церквами України та громадянським суспільством.

¹⁸ «За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви». URL: <https://tinyurl.com/jnveywzu> (дата звернення: 09.05.2026).

¹⁹ Lozova, “Individual and Community,” 125.

²⁰ «Основы социальной концепции РПЦ». URL: <https://tinyurl.com/3spaxr4s> (дата звернення: 09.05.2026).

²¹ Lozova, “Individual and Community,” 128.

²² Архімандрит Кирило (Говорун), *Українська публічна теологія*, вид. друге (К.: Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості, Дух і літера, 2017).

2. Громадська ініціатива «Десять тез для ПЦУ», до складу якої входять журналісти, філософи, богослови та релігієзнавці і яка спрямована на те, «щоб зробити нову автокефальну Православну Церкву України якісно відмінною від решти церков»²³ через її демократизацію.

3. Низка ініціатив від ієрархів ПЦУ та публічних інтелектуалів (експертні групи, вебінари, неформальні навчальні курси, діяльність ГО «Софійське братство»²⁴), спрямованих на належну контекстуальну рецепцію «ЗЖС» в українському суспільстві.

Слід особливо зауважити, що авторка статті інтелектуально чесно артикулює проблемні аспекти, які ускладнюють ефективну імплементацію ідей «ЗЖС» в український соціальний простір на тлі війни:

1. Принесення в жертву індивідуальних прав та демократичних свобод (зокрема й релігійних) заради посилення національної безпеки та обороноздатності країни.

2. Невідповідність між домінуванням ексклюзивістського націоналістичного дискурсу, обґрунтованого потребою консолідації навколо чітко окресленого пантеону героїв і відповідних комеморативно-ідеологічних символів, та недвозначним засудженням націоналізму й етнофілетизму в «ЗЖС» (§11).

3. Соціальна доктрина Вселенського Патріархату акцентує на пріоритеті принципів ненасильства, обстоює «шлях миру, діалогу й дипломатії, прощення і примирення» (§49), тоді як «сучасний український дискурс значною мірою наголошує на позитивній цінності оборонного насильства як захисту вразливих та боротьби за свободу й справедливий мир»²⁵.

У всіх трьох випадках очевидним є важко узгоджуваний конфлікт між універсальним богословським ідеалом та суворою прагматикою війни.

Л. Лозова також справедливо визнає наявність таких поки що нездоланих для українського соціуму проблем, як-от: «системна корупція, відсутність незалежного судочинства, влада олігархів тощо»²⁶. На жаль, як це часто буває, інтелектуальне волонтерство мирян і трансляція в публічний простір їхніх богословських візій

²³ Lozova, "Individual and Community," 133.

²⁴ Сайт ГО «Софійське братство». URL: <https://sofiyske-bratstvo.org/> (дата звернення: 09.05.2026).

²⁵ Lozova, "Individual and Community," 140.

²⁶ Lozova, "Individual and Community," 135.

вважають своєю чесністю й сміливістю на тлі традиційної інтелектуальної квалості ієрархів та офіційних церковних спікерів, медійна стратегія котрих зазвичай обмежується компліментарною риторикою стосовно будь-яких політичних ініціатив та соціальних практик. Прикро, що ПЦУ, фактично будучи «промоутером» ідей Константинопольського Патріархату в Україні, досі не спромоглася надати належну богословську оцінку згаданім у статті руйнівним суспільним явищам.

Цілком зрозуміло, що повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року не посприяло інтенсифікації богословської та публікаційної діяльності всередині ПЦУ. Але правдою є й те, що бодай якоїсь помітної активності в цьому напрямі не спостерігалось і в попередній, відносно сприятливий період. Лишається тільки плекати хитку надію на те, що принаймні післявоєнний час буде використаний проводом ПЦУ для розробки та затвердження власної соціальної концепції. Це дозволило б усім зацікавленим зіставити її основоположні принципи із засадничою персоналістичною рамкою «ЗЖС» та виразним антропологічним песимізмом «ОСК».

Водночас стаття Л. Лозової містить тези, з якими важко погодитися без застережень. Зокрема, науковиця впевнено стверджує, що «громадянське суспільство в Україні є міцним»²⁷. Направду така теза видається спробою видати бажане за дійсне. Наразі український соціум суттєво послаблений через унормування зневажливої риторики та незавуальованої мови ненависті щодо людей із відмінними світоглядними, зокрема релігійними, позиціями. Це істотно підважує засади суспільної згуртованості, сприяючи дедалі більшій поляризації та фрагментації соціального простору України.

Атомізація суспільства, криза солідарності, перетворення соціуму на сукупність ізольованих груп через штучне поглиблення всіх можливих ліній розколу в культурній, мовній та релігійній площинах – це ті актуальні суспільні хвороби, які нині перебувають у гострій фазі й зцілення яких цілком могло би початися з релігійного середовища України. Але чи наважиться хтось із церковних лідерів подати голос пророчої тверезості у публічній сфері або ж дослухатися до вже наявних адекватних голосів мирян? Час покаже, але надія на це – примарна.

²⁷ Lozova, "Individual and Community," 141.

Хіба ініціативна група «Десять тез для ПЦУ» не зазнала фіаско у прагненні стати камертоном християнського сумління під час загострення міжюрисдикційних протистоянь? Представники цієї спільноти справедливо засудили²⁸ силові дії на території монастиря Різдва Пресвятої Богородиці УПЦ в Черкасах у листопаді 2023 року. Проте вони не були почуті, тож методи «вирішення» майнових суперечок лише радикалізувалися – і в тих-таки Черкасах (у жовтні 2024 року), і в інших регіонах України. Мимоволі згадуються слова Михайла Черенкова: «Без спільноти християн-інтелектуалів церква позбавляє себе авторитету. Інтелектуальну працю треба цінувати, обдарованих людей необхідно берегти. Треба визнати й благословити спільноту християнських інтелектуалів, надати їй почесне місце в церкві»²⁹. Однак вищезгадане публічне звернення представників «Десяти тез для ПЦУ» так і лишилося колективним «гласом волаючого в пустелі» – вкрай необхідним, богословськи вивіреном пророчо-викривальним маніфестом, практична ефективність якого, на жаль, виявилася близькою до нуля.

Попри зазначене стаття Л. Лозової є добросовісним і чесним оглядом головних ідей «ЗЖС» з урахуванням кризових явищ в українському суспільстві. Сам факт появи тексту української дослідниці у такому фаховому богословському збірнику – це безсумнівний успіх, із яким Лідію Лозову можна лише привітати.

Підсумовуючи, зауважимо, що книга «Індивід та спільнота в публічному дискурсі Православної Церкви» є не лише академічним оглядом сучасних теологічних трендів, а й наочним свідченням пошуку нової православної ідентичності. Авторам вдалося показати, що подолання розриву між «спільнотним» та «індивідуальним» можливе лише через глибокі антропологічні шукання і чесний діалог із викликами модерності.

Для українського читача ця праця постає як потужний інтелектуальний орієнтир і водночас як дзеркало, що висвітлює лакуни у вітчизняній богословській науці та кризові явища у церковному житті. Попри всі труднощі імплементації персоналістичних ідей у часи війни, саме такі тексти закладають фундамент для майбутньої зрілості української публічної теології, де суверенний голос свідомої особистості нарешті стане невід’ємною частиною соборного Тіла Церкви.

²⁸ «Ініціативна група духовенства і мирян “Десять тез для ПЦУ” засудила силові методи приєднання храмів УПЦ МП до ПЦУ». URL: <https://tinyurl.com/2fkkmey7> (дата звернення: 09.05.2026).

²⁹ Михайл Черенков, *Накануне. Предчувствие Реформации* (К.: ООО «Книгоноша», 2013), 65.